

Szőke Melinda

Talmach birtok leírása a garamszentbenedeki oklevélben*

1. A Garam folyó mellett alapított bencés monostor hatodik a királyi apátságok sorában (TAKÁCS 2001: 159). I. Géza jelentős birtokadományokkal, illetve különféle jövedelmekkel (vásárvám, sóvám, vadászat, halászat stb.) gazdagította a garamszentbenedeki apátságot, s ezeket az adományokat 1075-ben írásban is rögzítették. Az alapítás tényét megörökítő 1075. évi oklevél eredeti szövegét azonban nem, csak szövegének 13. századi kibővített, interpolált változatát ismerjük.

Ezen oklevél tanúsága szerint az apátság birtokai az ország különböző részein feküdtek, és noha ezek többsége az apátság közvetlen környezetében, illetve Bars megyében helyezkedett el, emellett Nyitra, Komárom, Esztergom, Hont, Nógrád, Heves, Szabolcs, Szolnok, Csongrád, Békés, Bihar és Torda vármegyékben is birtokokhoz, illetve jövedelmekhez jutott az apátság.¹

1.1. Az alapítólevél elsőként a monostor helyét írja körül. A 11. századi eredeti oklevél ezt a területet nem nevezi nevével, csupán annyit árul el róla, hogy a Garam nevű folyó szeli keresztül, határleírását valójában a 13. századi interpoláció során csatolták az oklevélhez. A falu neve III. Ince 1209-es, az apátság birtokait összeíró pápai bullájában bukkan fel elsőként *Peteñ* formában (MES. 1: 191–3). *Garamszentbenedek*-nek — a falu későbbi nevének — vannak ugyan igen korai előfordulásai is, ezek a latin nyelvű megnevezések azonban minden bizonnyal csupán a Szent Benedek tiszteletére szentelt bencés monostort nevezik meg, majd később a monostor neve metonimikusan a falu nevévé is vált (vö. TÓTH V. 2001a: 196–7, 227, Gy. 1: 441–4, 467, FNESz. *Garamszentbenedek*, KNAUZ 1890: 208–11).

Az interpolált, tehát 13. századi határleírás után az alapítólevél külön is megemlíti három falut (*Szőlős, Tolmács, Kovácsi*), bár azok a határleírás által korábban már megjelölt területhez, azaz a monostor környezetéhez tartoztak.

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ I. Géza királynak a garamszentbenedeki apátság számára tett adományaihoz lásd DHA. 1: 213–8, KNAUZ 1890: 131–250, Gy. 1: 443–4, KEGLEVICH 2010: 17–9, 123–42, PRT. 12/B: 95–6, HAICZL 1913: 11–2.

Azt, hogy külön szerepeltetésük ellenére e falvakat a monostor közvetlen környezetéhez tartozó területekként kell tekintenünk, KNAUZ NÁNDOR többféle tényezőre támaszkodva bizonyította: egyrészt vallatóra fogott későbbi okleveleket is, illetőleg lokalizálta a határpontokként a tulajdonnevek mellett számos földrajzi köznevet is megemlítő interpolált határleírást (1890: 131–3, 159, 212, 214).

GYÖRFFY GYÖRGY a határleírást elemezve szintén megjegyzi, hogy az kiterjedt a későbbi Garamkovácsi és Garamszőlős északi részére is, de ő a továbbiakban a monostor helyétől különálló településekként kezeli e két falu mellett Tolmács falut is (Gy. 1: 443, 453–4, 478–9, 481).

Mindezekon túl a harmadikként említett Kovácsi közvetlen szöveggörnyezete is arról árulkodik, hogy az említett három falu a monostor területéhez tartozott. Az adományozást ugyanis az „⟨Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine⟩”,² azaz: „E határok között van *Kouachi* nevű falu is” szerkezettel vezet be a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének a lejegyzője. Kovácsi adományozása után pedig a következő összegzést olvashatjuk, amellyel az oklevélíró tulajdonképpen a monostor helyének határleírását zárja le: „⟨In quibus terminis, quos omnipotenti Deo, Beate Marie semper virgini Sanctoque Benedicto obtuli, nullus extraneus aliquid iuris vel utilitatis sibi occupare presumat, abbas vero quotquod voluerit, homines locare poterit, longi enim latique sunt et magni⟩”, vagyis: „És ezeken a határokon belül, amiket a Mindenható Istennek, a mindenkor Szűz Máriának és Szent Benedeknek ajánlottam fel, senki kívülálló ne merészeljen semmiféle jogot vagy haszonvételt magának elfoglalni, az apát azonban, valahányszor csak akarja, embereket telepíthet majd, ugyanis ezek a határok szélesek, hosszúak és nagyok” (DHA. 1: 214, KIS–KÖRMENDI 2006: 54).

A három helynév oklevélbeli szöveggörnyezete magyarázatot adhat a három falu határleíráson kívüli említésének okára is. Szőlős falu efféle megjelenését részirtok volta indokolja, az oklevél ugyanis pontosan rögzíti, hogy a falu mely részei kerültek az apátság tulajdonába: „Postea dedi villam, que vocatur *Sceulleus*, ubi dedi vinitores et XV vineas, aratores, apiarios et terram ad LX aratra cum terminis suis; preterea sunt ibi VI domus civium de *Borsu*, quorum terra est ad tria aratra, hos non dedi” (DHA. 1: 213–4). Magyarul: „Azután adtam 1 falut, amelyet *Sceulleus*-nek neveznek, ahol szőlőműveseket és 15 szőlőt, szántóvetőket, méhészeket és saját határai között 60 ekényi földet adtam, emellett van itt 6 háznépnyi *Borsu*-i várnép, akiknek a földje 3 ekényi, ezeket nem adtam oda” (KIS–KÖRMENDI 2006: 54). Tolmács birtok külön említését az indokolhatja, hogy az oklevél leírja a határait is. Mivel ez a határleírás képezi majd a továbbiakban írásom témáját, az oklevél szövegét az alábbiakban részletesen is elemzem. Kovácsi esetében pedig azt részletezi az oklevél, hogy a lakóinak szolgálá-

² A ⟨ ⟩ zárójelek a kritikai kiadás által utólagos beszúrásaként megjelölt részeket fogják közre.

taival teljes egészében az apát rendelkezik: „(Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi, cuius ville homines ad omnia genera servitutum, que voluerit abbas deputentur)” (DHA. 1: 214). Magyarul: „E határok között van *Kouachi* nevű falu is, amit adtam, és ennek a falunak az embereit mindenfajta szolgálatra, amit az apát akar, rendelheti majd” (KIS–KÖRMENDI 2006: 54).

2. Az itt tárgyalandó Tolmács birtok határleírása tehát a fentebb mondottak értelmében tulajdonképpen határleírás a határleírásban.

A birtok 13. századi, interpolált leírása az alábbi formában szerepel a garamszentbenedeki oklevélben: „Dedi eciam villam piscatorum super ripam *Gran* nomine *Talmach* cum terra sua, pratis et insulis. (Cuius terre primus terminus iungitur terre *Sceulleus* in rivulo, qui dicitur *Gai*, post hoc ad viam, et de illa via ad aliam viam, per quam itur in *Bors*, iuxta quam lapis pro signo positus est; deinde sulco dividitur a terra castrensi usque ad caput laci,³ qui *Orduksara* vocatur; post hec ad predictum vadum, quod iuxta villam *Braian*, quam supradixi predictorum castrensi, transitur; tandem a predicto vado ascendendo ad supradictam rupem, que est secus litus eiusdem fluminis *Gran*, ultimus terminus est)” (DHA. 1: 214).

A szöveg magyar fordításban a következőképpen hangzik: „Odaadtam még a halászok *Talmach* nevű faluját is, a *Gran* partja fölött a saját földjével, legelőivel és szigeteivel együtt. Ennek a földnek az első határa *Sceulleus* földjével közös, egy patakban, amelyet *Gai*-nak mondanak, ezután az úthoz [jut el a határ], és ettől az úttól egy másik útig, amelyen *Bors*-ba mennek, és amely mellett egy kő helyezkedik el jel gyanánt; ezután egy árok választja el a várnépek földjétől, egy tó széléig, amelyet *Orduksara*-nak neveznek, ezután az előbb említett gázlótól meggy át a határ, ami *Braian* falu mellett van, amelyről fentebb mondtam, hogy az előbb említett várnépeké, végül az előbb említett gázlótól leereszkedve⁴ a fent említett szikláig, ami ugyanazon *Gran* folyó partja mellett van, húzódik az utolsó határ” (KIS–KÖRMENDI 2006: 54).

2.1. A korban jellemző oklevél-szerkesztési eljárásoknak megfelelően a birtok határleírásában a határpontok — akkor is, ha azok csupán latin földrajzi köznévvél vannak kifejezve — határozói szerepben állnak a latin mondat szerkezetben (vö. HOFFMANN 2006: 29). A határozói funkciót kifejező latin prepozíciók (*a*, *ad*, *de* stb.) kizárólag latin főnevekhez kapcsolódnak: *ad viam*; *ad caput laci*, *qui Orduksara vocatur* stb.

A határleírás nyelvi megszerkesztettség tekintetében hasonlóképpen viselkedik, mint a monostor helyének a leírása, ami nem meglepő, hiszen Tolmács ha-

³ A *laci* minden bizonnyal a *lacus* 'tó' jelentésű negyedik deklinációs főnév téves genitívuszi alakja a helyes *lacus* forma helyett.

⁴ Az oklevélben olvasható *ascendendo* szó helyes fordítása *feljutva* (Sz.M.).

tárleírása szorosan kapcsolódik az oklevél első határleírásához, annak mintegy — azonos korból, azaz a 13. századból származó — folytatásaként, kiegészítésként kell értelmeznünk. A két leírás közti hasonlóság abban mutatkozik meg, hogy Tolmács birtok határvonalának az oklevélben megemlített határpontjai is többnyire név nélkül, latin földrajzi köznévvvel vannak kifejezve, csupán két tulajdonnévi értékű határpont-megnevezés szerepel a szövegben: az első *in rivulo, qui dicitur Gai*, azaz a Szőlős és Tolmács falu határában lévő Gáj patak; a második név pedig a Braján és Tolmács falu határában elterülő tónak a neve: *ad caput laci, qui Orduksara vocatur*.

A garamszentbenedeki oklevél lejegyzője mindkét víznevet megnevezőszós szerkezettel szerepelteti az oklevél szövegében. Ha meg lehet valamelyest állapítani a megnevezőszós szerkezetek használatának a szabályait, akkor azt mondhatjuk, hogy a határpontok nevei jellemzően nem ilyen szerkezetbe ágyazva szoktak felbukkanni az oklevelekben (ehhez lásd HOFFMANN 2004: 40–1). A monostor környezetének a leírása, értve ez alatt Tolmács birtok bemutatását is, élesen elkülönül az oklevél más részeinek határleírásaitól, alapvetően ugyanis I. Géza alapítólevele sem részesíti előnyben a megnevezőszókat a határpontok megjelölésekor, az oklevél első részében azonban számos ilyen szövegkörnyezettel álló helynevet találunk. Ez talán nem független attól, hogy ezek a határleírások a 13. század folyamán kerültek bele a szövegbe. Azt, hogy a 13. században ez általános eljárás volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1211-es tihanyi összeírásban szinte mindegyik birtok leírásában szerepel megnevezőszó (KOVÁCS É. 2010: 84). Megerősíti ezt az elképzelésünket az is, hogy a tihanyi alapítólevélnek az 1416 körül keletkezett interpolált változatával történő egybevetésekor jól látható a megnevezőszós szerkezetek arányának növekedése az idő előrehaladtával: amíg ugyanis az 1055-ös oklevélben az összes szórvány 16%-a szerepel megnevezést jelentő szóval a szövegben, addig ez az arány az interpolált oklevélben már 25% (HOFFMANN 2010: 215–7).

3. Az oklevélbeli Tolmács falu helyét pontosan ismerjük, ugyanis ma is létező település: Garamtolmács, amely a Garam bal partján, Barstól É-ra helyezkedik el.

A 20. század folyamán született munkák a *Tolmács* helynevet a besenyő *Tolmács*, *Talmács* törzsnévből eredeztetik (NÉMETH 1922: 5, MORAVCSIK 1943: 94, FNESz. *Garamtolmács, Tolmács*, TÓTH V. 2001a: 243). Maga a törzsnév a besenyő *tulmač* ~ *talmač* szóból származik, amely az egyik legmagasabb méltóságot jelölte (NÉMETH 1958: 129; a szó eredetére vonatkozó különböző nézetek összefoglalását lásd HEXENDORF 1958: 26). A szó helynévként a garamszentbenedeki oklevélben bukkan fel elsőként, a későbbi századokból származó oklevelekből azonban további 9 *Tolmács* nevű hely létezéséről értesülünk (vö. GYÖRFFY 1990: 177).

Az efféle etimológiákat azonban óvatosan kell kezelnünk, mivel nem tudjuk pontosan, hogy a besenyő törzsek milyen néven érkeztek a Kárpát-medence területére (vö. RÁCZ A. 2007). Ugyanakkor a településnév etimológiája kapcsán a személynévi eredet sem zárható ki, hiszen az Árpád-korból adatolhatók ilyen személynévek (ÁSz. *Tulmas*).

Az oklevélbeli *Talmach* írásforma mögött — mely az első magánhangzó jelölésmódját tekintve egyedülálló a Bars megyei település *o*-s és *u*-s jelölésű adatai között — amennyiben nem íráshiba eredménye, a törzsnév *Talmács* változata, míg a többi adat jelölésmódja, illetve a település középkori és mai neve mögött a törzsnév *Tolmács* változata húzódhat meg. Mindemellett persze az alkalmi nyíltabbá válás is létrehozhatta a *Talmács* hangalakot.

Az 1209. évi pápai összeírásban szereplő *Tholomach* névforma felvethetné a név hangalakjával kapcsolatban a két nyílt szótagos tendencia működésének lehetőségét, annál is inkább, mert ez a településnév legelső előfordulása (vö. TÓTH V. 2001b: 90). A garamszentbenedeki oklevélben található *Talmach* névforma GYÖRFFY GYÖRGY szövegközlése alapján ugyanis az oklevél 11. századi részéhez tartozik ugyan, de minthogy az oklevél eredeti formájában nem, csak 13. századi átíratban maradt ránk, feltételeznünk kell, hogy az oklevél eredeti részei is — a megváltozott kiejtést és írásformát tükröztető — módosításon eshettek át, ahogyan megjelenik ez például a *cs* hang *ch* jelölésében. Az esetleges *Tolomács* > *Tolmács* hangváltozás lehetőségét azonban elvethetjük tekintve, hogy a törzsnév a legújabb etimológiai munkák szerint két szótagos hangszerkezettel kerülhetett át a magyar nyelvbe (TESz.), a három szótagos *Tolomács* alak tehát másodlagosan jött létre.

A településnév adatsorában két vagylagosságot kifejező szerkezetet is találunk a 15. századból: 1425: *Kisstolmach alio nomine Apathfewld* és 1489: *predium Kystholmach vel Kyskozmal* (KNAUZ 1890: 214, ComBars. *Tlmače*). A középkori oklevelekben szép számmal előforduló efféle szerkezetek között nem ritkán találkozunk azzal az esettel, amikor a többnevűséget a szöveg szintjére emelő szerkezetben szereplő nevek nem ugyanazon objektumra vonatkoznak, hanem szomszédos helyeket jelölnek (vö. TÓTH V. 2008a: 59–63, illetve 2008b: 291–2). Az ilyen szerkezetek ráadásul nem ritkán valamely birtok egészének megnevezését és a területen belül fekvő egyik település nevét kapcsolták össze (Nógrády Árpád szóbeli közlése).

Tolmács többes birtoklású település volt, és a szerkezetekben feltűnő *Kistolmács* a birtok egy részét jelölhette meg, amelyet 1380 körül bérbe adott az apátság (vö. KEGLEVICH 2010: 138, 361–2). A középkor folyamán meglehetősen gyakori volt, hogy az apátságok tulajdonába került birtok nevének megváltoztatásával nyelviileg is kifejezésre juttatták saját tulajdonlásuk tényét. A tihanyi apátság tulajdonában lévő *Disznó* falu nevét például idővel az új birtokosra utaló *Apáti* megnevezés váltotta fel (HOFFMANN 2007: 355–6, illetve 2010: 99–

100). KNAUZ NÁNDOR az *alio nomine*-s szerkezetben szereplő két névről (tehát *Kistolmács*-ról és *Apátföld*-ről) azt mondja, hogy *Apátföld* a korábban *Kistolmács*-nak nevezett objektum nevéként fordul elő a szerkezetben (1890: 214), tehát szinonim elnevezéseknek tartja őket. A szerkezetben feltűnő két név szinonim kapcsolatának azonban talán ellentmond az, hogy az egykori Koszmály (a mai Nagykoszmály) és Tolmács települések közé lokalizálható *Kéklő* ? (*Küklő* ?) puszta neve a 15. század elején szintén előfordul vagylagos szerkezetben az *Apátföld* név párjaként: 1429: *Kykelo alias Apathfeld* (KNAUZ 1890: 162). *Kéklő* (*Küklő*) és *Kistolmács* szomszédos elhelyezkedése pedig kizárja, hogy *Apátföld* mint a nevek szinonim párja szerepelt volna a szerkezetekben, minthogy nehezen elképzelhető, hogy szomszédos helyek ugyanazt a nevet viselték volna. A térképes forrásokban nem leljük ugyan nyomát az *Apátföld* nevű településnek, az okleveles említések alapján mégis inkább azt az elképzelést valószínűsíthetjük, miszerint az *Apátföld* név egy Tolmács környéki települést jelölhetett, és nem a szinonim párja volt *Kistolmács*-nak.

A második szerkezet is (*predium Kystholmach vel Kyskozmal*) minden kétséget kizáróan különböző denotátumokra vonatkozó neveket kapcsol össze: *Kiskoszmály* település ugyanis a Garam jobb partján, (Kis)Tolmácstól D-re helyezkedik el, az egykori Braján település helyén (Gy. 1: 453, FNESz. *Nagykoszmály*).

4. A birtok határleírása elsőként egy patakot említ: *in rivulo, qui dicitur Gai*, amit a mai Garamtolmács és Garamszőlős közti területre lokalizálhatunk, az alapítólevél szerint ugyanis Tolmács és Szőlős birtoknak közös határa volt a *Gáj* névvel jelölt víz.

A névnek későbbi továbbélése nem adatolható az oklevelekből, illetve a térképek sem jeleznek patakot a környéken. Bars megye monográfiája azonban említést tesz egy, a környéken lévő egykori halastóról, amelynek a helyén a 20. század elején Garamszőlős határában egy *Kerektó* nevű rét, Garamtolmács határában pedig egy *Kerektó* nevű dűlő volt (BOROVSKY 1903: 36, 75–6). Mindebből esetleg arra következtethetünk, hogy a középkori *Gáj* patak helyén az idők folyamán egy halastó létesült. A halastó kialakulási, illetve megszűnési idejét azonban ugyanúgy nem ismerjük, ahogyan a pontos nevét sem, csupán arról értesülünk, hogy az egykori halastó környékén lévő rétnak és dűlőnek a neve *Kerektó*.

A *Gáj* víznév származhat egyrészt a szláv *Gaj* helynévből, amely a 'liget, berek, cserjés' jelentésű szláv *gaj* közszóból jött létre (vö. KISS L. 1996: 491 *Nagygáj*), másrészt pedig a szlovák *Gola* helynévből is, amely a szlovák 'fátlan, füves hegy, havasi legelő' jelentésű *gola* szóra vezethető vissza (vö. FNESz. *Galya-tető*). Amennyiben a név valóban e közszavak valamelyikéből alakult, a lexémák szemantikai tartalma arra enged következtetni, hogy a pataknév metonimikus névadással keletkezett (mindehhez vö. TÓTH V. 2001a: 194, ŠMILAUER 1970: 64, 68).

5. A másik, nevén nevezett határpont az egykori Braján falu — ami a mai Kiskoszmály területén helyezkedhetett el, a Garam jobb partján (KEGLEVICH 2010: 367) — és Tolmács határvonalának környékére lokalizálható *Ördög ? sara*.

Az előbbi víznévhez hasonlóan a tó nevére sem találunk további adatokat a későbbi oklevelekben, valamint a térképes források sem jelölnek tavat Tolmács és Kiskoszmály közelében, így lokalizációja mellett a név előtagjának az azonosítása is bizonytalan. A TESz. és az EWUng. kérdőjelesen ugyan, de a név előtagját az *ördög* szóval azonosítja, illetve számos, hangtörténeti kérdéseket tárgyaló tanulmány az *ö* hang taglalásakor említi a garamszentbenedeki oklevél ezen helynevét (ezekhez lásd PAIS 1955: 529).

PAIS DEZSŐ arra hivatkozva nem fogadja el a helynév *Ördög sara* olvasatát, hogy ha létezett is *ö* hang az oklevél másodszori átírása idején (az irat datálása szerint 1217-ben), azt még nem jelölhették *o* betűvel (1955: 530).

A PAIS megállapítása óta eltelt bő fél évszázad kutatási eredményei alapján vélekedését több tekintetben is pontosítanunk kell. Az oklevél kritikai kiadásai például megvilágították azt, hogy Tolmács határleírása és benne az *Orduksara* név az oklevél 13. században keletkezett részéhez tartozik, ezért az *ö* hang meglétében ekkor már nincs okunk kételkedni (vö. E. ABAFFY 2003: 330–1, BENKŐ 1980: 112–3, BÁRCZI 1967: 151–2, TÓTH V. 2001b: 74–5). Az oklevélnek ráadásul a ma ismert, interpolált részekkel kiegészített változata nem is 1217-ben, hanem a század 70-es éveiben nyerte el végső formáját, ennek megfelelően a szórvány a század utolsó harmadának helyesírási jellegzetességeit hordozza magán. A garamszentbenedeki oklevél interpolációját követő évszázadban keletkezett átiratok *v* és *u* betűvel jelölik ugyan a név előtagjának magánhangzóit: 1358: *Vrdugsara*, 1381: *Vrduk sara* (DHA. 1: 214), de az *ö* hangra az alapítólevélben látott *o*-s írásforma sem egyedülálló a korai ómagyar korban: 1274: *Gokyvolg* (Gy. 1: 488), 1327/519: *Fiuzeguolg* (Gy. 1: 450).

A 'gonosz szellem, sátán' jelentésű (TESz.) *ördög* szóból és a *sár* földrajzi köznévi birtokos személyjeles alakjából keletkezett név olyan objektumra vonatkozhatott, amelynek létrejöttét az ördöggel hozták kapcsolatba (vö. TÓTH V. 2001a: 226 és 2001b: 144). Az előtag ugyanakkor nagyobb valószínűséggel tartozhat az *e* közsóból lett személynévnek. Ezt egyrészt névtipológiai érvek támogatják, az tudniillik, hogy a *sara* utótagú helynevek birtokos jelzőjeként általában településnevek vagy személynevek fordulnak elő (vö. HOFFMANN 2010: 183), másrészt pedig az, hogy Árpád-kori személyneveink között találunk is *Ördög* névformát (ÁSz. *Urdug*).

6. Az oklevél szövege Tolmács birtok utolsó határpontjaiként egy gázlót és egy sziklát jelöl meg. A határvonal egy-egy pontjának efféle — tudniillik földrajzi köznévvvel történő — rögzítése kevesebb támponttal szolgálhat a határpontok pontos lokalizálásához és egyáltalán a nyelvészeti kutatásokhoz. Ebben az

esetben azonban olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mégis kísérletet tehetünk a két határpont azonosítására.

A monostor területét leírva az oklevél elsőként egy sziklát említ, amihez a Braján melletti gázlón keresztül lehet eljutni. A Tolmács határában felbukkanó gázló és szikla említések a *praedico* 'előbb említ' (*ad predictum vadum*) és *supradico* 'korábban mond' (*ad supradictam rupem*) igék származékai egyértelműsítik, hogy a fentebb említett helyekről van szó. KNAUZ NÁNDOR az apátság birtokait lajstromozva a sziklát Tolmács és Peszér közé, a Garam jobb partjára lokalizálja. A lokalizáció mellett a sziklának a *Macskásorma*, később *Macskazáró*, a révnek pedig a *Macskarév* nevét következteti ki (1890: 131–2, 163–4). A *Macskarév* KNAUZ leírása alapján még megvolt az 1890-es években is (1890: 132). Ezt a kijelentést árnyalando meg kell azonban jegyeznünk egyrészt azt, hogy az 1913-as helységnévtár a *Macskarév*-et nem, csak a Kovácsi határában lévő *Macskarévcsárdá*-t szerepelteti, másrészt pedig azt, hogy maga KNAUZ is néhány oldallal később már nem *Macskarév*-ről, hanem *macskazárói* vámhelyről beszél (1890: 233). Ez azt sugallhatja, hogy olykor a révet is *Macskazáró*-nak nevezték, ahogyan ezt a forrás lelőhelyének közlése nélkül meg is említi KNAUZ egy 1512. évi oklevél alapján (1890: 164). Nehéz ugyanis elképzelni, hogy egy szikla — korábban a *Macskazáró*-t mint a szikla megnevezését említi meg KNAUZ — vámhelyként funkcionált volna. Sokkal inkább ráillik ez a szerep a révre, a közlekedési vámok között ugyanis a szárazföldi vámok mellett a vízi vámok képezik a másik nagy csoportot, ami a hídvámokat és a révvámokat összefoglalóan jelöli meg (vö. KMTL. *vám*, WEISZ 2006: 4–5).

TÓTH VALÉRIÁNAK az Árpád-kori Bars vármegye helyneveit bemutató történeti-etimológiai szótárában az eddig említett nevek (*Macskásorma*, *Macskazáró*, *Macskarév*) közül egyik sem szerepel, felbukkan azonban a *Macskaszarm* településnév (2001a: 215–6). KNAUZ NÁNDOR a szikla elsődleges neveként említett *Machkazormo* formát, amelyet ő *Macskásormá*-nak olvas, ugyanabból az 1251. évi oklevélből meríti, ahonnan GYÖRFFY GYÖRGY nyomán TÓTH VALÉRIA a *Machkazormv* szórványt (DF. 238545, MES. I, 389, Gy. 1: 459). KEGLEVICH KRISTÓF pedig — aki a garamszentbenedeki apátság Árpád- és Anjou-kori történetéből írta doktori disszertációját — forrásként ugyancsak az 1251-es oklevelet használva három ízben utal erre a névre: elsőként *Macskaszarm*, majd pedig *Macskaszáró* formában, harmadjára pedig *macskaszárói* révről tesz említést (2010: 51, 83, 132). Ugyanannak a szórványnak a különböző olvasataiból életre keltett neveknek a sorát tovább gyarapíthatjuk: WEISZ BOGLÁRKA ugyanis az Árpád-kori vámhelyeket vizsgáló dolgozatában az 1251. évi oklevél alapján egy bizonyos *Macskarév*-ről beszél. Ugyanakkor egyéb forrás megnevezése nélkül mindehhez azt is hozzáteszi, hogy „Macskaszarmnál réven lehetett átkelni a Garam folyón” (2006: 394). Ugyancsak a *Macskarév* név tűnik fel Bars vármegye monográfiájában, de nem mint a révnek a neve, hanem Kovácsi határában

lévő puszták és majorok megnevezéseként, amely a 13. századi oklevél tanúsága szerint korábban az apátság egyik birtoka volt (BOROVSKY 1903: 48).

A különböző olvasatok mellett tehát a névvel jelölt hely jellegét illetően is eltérően vélekedtek a szakemberek: ugyanazt az oklevélszórványt ugyanis KNAUZ NÁNDOR a szikla neveként, BOROVSKY SAMU és TÓTH VALÉRIA településnévként, WEISZ BOGLÁRKA pedig a rév neveként értelmezi.

Az 1251. évi oklevélszórványnak *Macskarév* névvel történő azonosítása minden bizonnyal FEJÉR GYÖRGY oklevélkiadására vezethető vissza, aki a magyar nyelvű tulajdonnevet *Machkarwv* formában szerepelteti (F. 4/2: 81). Az 1251. évi oklevél fényképmásolata alapján (DF. 238545) — amely kétségtelenné teszi, hogy az oklevélben a GYÖRFFY által is idézett *Machkazormv* alak szerepel — vélhetően a FEJÉR oklevélkiadására visszavezethető *Macskarév* nevet mint az 1251. évi oklevélszórvány lehetséges olvasatát bátran elvethetjük.

A korszak hangjelölési szokásait és hangtörténeti jellemzőit megvizsgálva az 1251. évi oklevél *Machkazormv* szórványának olvasataként a *Macskaszarm* nevet kell előnyben részesítenünk. Ez az állásfoglalás további megerősítést nyer, ha az 1251. évi oklevél névformája mellé odaállítjuk a Roland nádor okleveléből származó szórványt is: *Machkazorm* (ÁÚO. 7: 307). KNAUZ NÁNDOR a *Macskazáro* névformát a *Machkazarw* alakból következteti ki, bár a forrását nem jelöli meg, minden bizonnyal az imént idézett szórványnak — az *m* és a *w* betűk felcseréléséből előállt — téves olvasatával lehet dolgunk (1890: 163).

A *Macskaszarm* név a *macska* állatnév és a *szarm* földrajzi köznév összetételéből jött létre (vö. TÓTH V. 2001a: 215–6). Szótáraink szerint a *ma* már csupán földrajzi nevekben előforduló *szarm* szó jelentése ’vízmeder, völgy, árok elágazó része’ (TESz., EWUng.). BÁRCZI GÉZA a tihanyi alapítólevél *koku zarma* szórványát elemezve MELICH és TAGÁNYI értelmezését elfogadva a *szarm* szónak ’benyúló fok, földnyelv, öböl’ jelentést tulajdonít (1951: 22). HOFFMANN ISTVÁN BÁRCZI GÉZA vélekedésével egyetértve a tihanyi alapítólevél-beli *koku zarma* szórvány ’koku foka, földnyelve’ jelentését részben a Bars megyei *Macskaszarm* falu nevével igazolja: Garam melletti fekvése kevésbé valószínűsíthető ugyanis, hogy „valamely másik víznév lenne a névadója, sokkal inkább tehetjük föl azt, hogy a Garamba beszögellő földterületen feküdt” (2010: 86). A *szarm* tihanyi alapítólevél-beli ’benyúló földnyelv’ jelentését a történeti földrajzi szempontú vizsgálat is alátámasztotta (SZENTGYÖRGYI 2010: 74–5).

A garamszentbenedeki oklevél a rév elhelyezkedéséről annyit közöl, hogy Braján falu mellett található, amely falu a Garam jobb partján, Tolmácstól D-re, a mai Kiskoszmály területén feküdt. Az 1913-as helységnévtárban Kovácsi határában felbukkanó *Macskarévcsárda* név azonban azt sugallja, hogy a révet Tolmács és Kovácsi közti területen kell keresnünk (Hnt. 1913). Az oklevélbeli rév tehát azonos lehet azzal a révvel, ami a második katonai felmérés térképe szerint a 19. század elején a két település közt volt. A két rév azonosságát alátámasztja,

hogy a térképen nyugat felé haladva a *Plesivice hegy*-hez jutunk (MKFT.), ahogyan ez az oklevél első határleírásának elején is megjelenik. A *Macskarévcsárda* név ugyanakkor a rév elhelyezkedése mellett a nevére vonatkozó információkkal is szolgálhat, a csárdanévé ugyanis a rév *Macskarév* elnevezését támogatja. Mindezek mellett talán azt az elképzelést sem szabad teljesen elvetnünk, hogy a rév közelében fekvő földterület mellett magának a révnek is *Macskaszarm* vagy még inkább *Macskaszarmi rév* lehetett a neve. Ezt a vélekedésünket KNAUZ NÁNDOR adatára alapozhatjuk, aki egy 1512. évi oklevél alapján *Macskazárói* vámhelyet emleget, és mint azt láttuk, a *Macskazáró* alakok a *Macskaszarm* név téves olvasatán alapulnak (1890:164).

Végezetül a Tolmács végső határpontjaként említett szikla nevére kell kitérnünk. Amint azt fentebb már említettem, KNAUZ NÁNDOR az 1251. évi oklevélben található szórványt mint a szikla nevét értelmezi (1890: 163–4). Ezt a kijelentését nagy valószínűséggel a *Macskaszarm* név *Macskásorma* névként való értelmezése motiválhatta. A 'hegycsúcs, hegytető' jelentésű *orom* hegyrajzi köznévi utótagú név egyébként kiválóan illeszkedne a sziklák megnevezéseire (TESz. *orom*), amely sziklát egyébként a későbbi okmányok hegyként szerepeltetik (KNAUZ 1890: 164). A szikla nevét azonban nem ismerjük, valószínűbbnek tűnik, hogy a *Macskaszarm* név a rév mellett fekvő terület neve volt, ahogyan megjelenik ez ENGEL PÁL térképén Kovácsi település alá, a Garam jobb partjára lokalizálva Macskaszarm települést (2001).

A határleírás vizsgálatának összegzéseként azt emelhetjük ki, hogy határpontként számos köznévi elemet megnevező leírás elemzése egyrészt kiválóan bizonyítja azt, hogy az okleveles határleírások azonosításakor a helynevek valamója mellett a szövegben feltűnő magyar és latin földrajzi köznévi elemek segítségét sem szabad elmellőznünk, másrészt pedig azt, hogy az okleveles forrásaink helyneveit, határleírásait vallatóra fogva a szövegkörnyezet vizsgálatától sem tekinthetünk el, a helyneveknek az oklevél szövegéből való kiszakítása ugyanis könnyen tévútra vezetheti a kutatót.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp., 95–180.
BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemei*. Bp.

- BOROVSKY SAMU (1903), *Magyarország vármegyei és városai. Bars vármegye*. Bp. ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 4. München, 1975.
- DF. = Diplomataikai Fényképgyűjtemény, I. CDH.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- ENGEL PÁL (2001), *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1990), *A magyarság keleti elemei*. Bp.
- HAICZL KÁLMÁN (1913), *A garamszentbenedeki apátság története*. Bp.
- HEXENDORF EDIT (1958), Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. *NyudÉrt.* 15: 26–8.
- Hnt 1913 = *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára*. Bp., 1913.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- KEGLEVICH KRISTÓF (2010), *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban*. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK, Bp.
- KIS PÉTER–KÖRMENDI PÉTER (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: *Írott források az 1050–116 közötti magyar történelemről*. Szerk. MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR. Szeged. 51–69.
- KISS LAJOS (1996), Kiegészítések a FNESz.-hez. *MNy.* 92: 228–36, 367–76, 489–501.
- KOVÁCS ÉVA (2010), *Gamás* birtok leírása a Tihanyi összeírásban. *HT.* 5: 83–93.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNAUZ NÁNDOR (1890), *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság*. I. Bp.

- MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2*. Ordine chronologico disposit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. 3. Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MORAVCSIK GYULA (1943), *Byzantinoturcica II. Sprachveste der türkvölker in den Byzantinischen Quellen*. Bp.
- NÉMETH GYULA (1922), A besenyők ismeretéhez. *MNy.* 18: 2–7.
- NÉMETH GYULA (1958), A *tolmács* szó történetéhez. *NyK.* 60: 127–32.
- PAIS DEZSŐ (1955), Többeknek. *MNy.* 51: 529–30.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RÁCZ ANITA (2007), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky*. Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. Doktori disszertáció. Kézirat. Bp., ELTE.
- TAKÁCS IMRE (2001), Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma. 159–226.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008a), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008b), Többnevűség a településnevek körében. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 285–94.
- WEISZ BOGLÁRKA (2006), *Vámok és vámszedés az Árpád-kori Magyarországon*. Doktori disszertáció. Kézirat. SzTE, Szeged.